

**İQTİSADİYYAT
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

*AKİF MUSAYEV (Azərbaycan)**

*SEYFƏDDİN SƏMƏNDƏROV (Azərbaycan)***

*ZƏNFİRƏ QULİYEVA (Azərbaycan)****

**ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN BƏDİL-FƏLSƏFİ ƏSƏRLƏRİNDƏ
İCTİMAİ-İQTİSADİ FİKİRLƏRİ**

Xülasə

Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan, türk-islam dünyasının mədəni, ictimai fikir tarixində mühüm yer tutan mütəfəkkirlərimizdəndir. Əhməd bəy Ağaoğlu ictimai-iqtisadi problemləri mənəvi-psixoloji motivləri ilə birlikdə dərinlən təhlil edərək Azərbaycan cəmiyyətinin, bütünlükdə türk dünyası və müsəlman Şərqi tərəqqi yollarının araşdırılması ilə bağlı olduqca dəyərləri fikirlər irəli sürmüşdür. Mütəfəkkirin görüşləri eyni zamanda Azərbaycan fikir tarixinə və maarifçiliyə mühüm töhfələr kimi dəyərləndirilə bilər. Belə bir gerçəklik Əhməd bəy Ağaoğlunun ictimai-iqtisadi fikirlərinin araşdırılması zərurətini ortaya qoyur.

Açar sözlər: *sosial psixologiya, sosial davranış, ictimai fikir, iqtisadi fikir, filosof-mütəfəkkir.*

Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) həyatı

Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Şuşada məşhur ilahiyyat aliminin ailəsində anadan olmuşdur. O, 1887-ci ildə Şuşa gimnaziyasını bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün Parisə gedir. Daha sonra 1888-ci ildə Sorbon universitetinin nəzdindəki Paris Hüquq məktəbinə daxil olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropaya təhsil almağa gedən ilk azərbaycanlılardan biri də Əhməd bəy Ağaoğludur. Tarixi ədəbiyyatlarda belə qeyd olunur ki, Moskvaya, Peterburqa, Kiyevə Əhməd bəydən öncə 4-5 nəfər gənc azərbaycanlı getmiş, lakin onlar Rusiya səddini keçə bilməmişlər... Əhməd bəy özündən əvvəl Parisə gedən İsmayıl Qasıralını örnək olaraq Parisi seçir (Akalin, 2004: 16).

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), İqtisadiyyat İnstitutu, iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü. E-mail: akif.musayev@gmail.com

** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), İqtisadiyyat İnstitutu, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: seyfeddinsamandarov@mail.ru

*** Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: hseva@list.ru

O, Fransa elmi mühitinin nailiyyətlərindən bəhrələnməklə yanaşı, "İttihad və Tərəqqi" partiyasının gələcək ideoloqları ilə tanış olur. Parisdə türk və fransız dillərində "Məşrutıyyə" qəzetini nəşr etdirən Əhməd Rza bəy və gənc türklər ideyasının daşıyıcıları onun yaxın dostu və həmfikirlərinə çevrilirlər.

1890-cı ildən başlayaraq o, Parisdə çap olunan "La Nouvelle Revue", "La Revue bleue politique et litteraire", "Journal des debates" kimi nüfuzlu nəşrlərdə İran və Azərbaycan haqqında, regionda yaşayan xalqların tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barəsində silsilə məqalələr çap etdirir. Əhməd bəy Ağaoğlu həmin illərdə Tiflisdə rus dilində nəşr edilən "Kavkaz", Bakıda çap olunan "Kaspi" qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edirdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu Parisdə olarkən Türk-Azərbaycan mənşəli filosof və mütəfəkkir Şeyx Cəmaləddin Əfqanı ilə tanış olur.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1892-ci ildə, 23 yaşında Londonda keçirilən Beynəlxalq Şərqişnaslıq kongresində "Şiə məzhəbinin mənbələri" mövzusunda məruzə etmiş, məruzə kongresin qərarı və Kembriq Universitetinin vəsaiti ilə bir neçə Qərbi dillərində dərc olunmuşdur.

Ə. Ağaoğlu 1894-cü ilin əvvəllərində atasının ölüm xəbərini alıb əvvəlcə İstanbul, oradan da Azərbaycana, Şuşaya qayıdır. O, Azərbaycanda öz düşüncə tərzini və fikirlərinə görə, "Firəng Əhməd" ləqəbi ilə tanınırdı.

Daha sonra 1897-ci ildə Bakıya köçür, Ə. Topçubaşovla birlikdə "Kaspi" qəzetinin faktiki redaktoru və müəllifi kimi fəaliyyət göstərir, eyni zamanda Bakı Ali Ticarət Məktəbində fransız dili fənnini tədris edir.

XX əsrin əvvəllərində onun Azərbaycan dövrü mətbuatının işi ilə bağlı fəaliyyətləri diqqəti cəlb edir, "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərində məqalələri nəşr olunur.

1905-1907-ci illərdə Nijni-Novqorod və Moskvada keçirilən Rusiya mütəfəkkirlərinin I-III qurultaylarının təşkilatçılarından biri də Əhməd bəy Ağayev olur. O, türk-islam toplumunun hüquq və mənafeqlərinin müdafiəçisi kimi diqqəti cəlb edir.

Eyni zamanda Əhməd bəy Ağaoğlu Difai təşkilatının qurucusu hesab olunur. Təşkilatı yaratmaqda məqsəd azərbaycanlıları erməni təcavüzü və terrorundan qorumaq idi. Rus imperiyasının təqibləri ilə üzlaşan mütəfəkkir 1908-ci ilin sonlarında İstanbula köçməli olur. Türk Ocağı milli hərəkatının kongresində hərəkatın aparıcı simalarından biri olan Ə. Ağaoğlu prezident seçilir. Eyni zamanda gənc türklərin "İttihad və tərəqqi" partiyasına daxil olur. Süleymaniyyədə kitabxana direktoru, "Türk yurdu" jurnalının redaktoru olmaqla yanaşı, İstanbul Universitetində türk-moqol tarixindən və rus dilindən mühazirələr oxuyur.

Daha sonra 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu komandanının siyasi müşaviri olur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olmasından sonra Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilir.

Cümhuriyyətin Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün göndərdiyi nümayəndə heyətinin tərkibinə Ağaoğlu da daxil edilir. Cümhuriyyətin süqutundan sonra İstanbulla qayıdır. İstanbulla çatanada "İttihad və tərəqqi" partiyasının digər

rəhbərləri ilə birgə ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Malta adasına sürgün edilir. Sürgündən sonra Ankaradakı Mətbuat İnformasiya İdarəsinə rəhbərlik edir, "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin baş redaktoru olur. İkinci və üçüncü çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilir. Mustafa Kamal Atatürkün xarici məsələlər üzrə siyasi məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərir.

Əhməd bəy Ağaoğlu 19 may 1939-cu il tarixində İstanbulda dünyasını dəyişmiş və Fəriköy qəbiristanlığında həyat yoldaşının yanında dəfn edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd bəy Ağaoğlu sovet dövründə qatı "panislamist", "pantürkist" adlandırılmış, əsərləri qadağan edilmiş əsərlər siyahısına daxil edilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra onun fikir və ideyalarına maraq artmağa başlamışdır.

İctimai-iqtisadi fikirləri

Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığında ədəbi düşüncə tərzini ictimai-siyasi və iqtisadi məsələlərə fəlsəfi, sosioloji, etnik psixoloji yanaşmaların Rus və Qərbi Avropa, milli təfəkkürə xas dəyərlərin spesifikasiyaya uyğunlaşdırılması ilə birləşdirərək, bəzi zəmində Əhməd bəy Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi əsərləri, həmin əsərlərdəki fikirlər xüsusilə qəyud qeyd oluna bilər.

"İslam, Axund və Hatifulqeyb" (*qeybin səsi*) bədii-fəlsəfi əsərində Əhməd bəy Ağaoğlu öz mücərrəd obrazın dialoqu simasında bütün islam dünyasının yaşadığı çətin və məşəqqətli dövrü dilə gətirir. O, İslam obrazının dili ilə deyir: "Nə üçün qurd kimi mənim bədənimə düşüb məni parça-parça etmişiniz? Həni mənim işləyən qollarım, gedən ayaqlarım, görün gözlərim, danışan dillərim? Başım Afrikanın intəhasında (*sonunda, qurtaracağımda*), ayağım Çinin vəsətində (*ortasında*). Bu böyük bədənim bir yeri, bir əzəsi varmı cərahətsiz, dərdsiz olsun?! Bunu kim edib?" sualına axund "Nə bilim!" deyir. İslam və Hatifulqeyb səbəbi birləşən pozulmasında, partiya və qruplara bölünməsinə görüldür (Ağaoğlu, 2007: 35-36).

Əhməd bəy Ağaoğlunun "Mən kiməm?" (bədii-fəlsəfi əsər) sualına cavab axtararaq söylədiyi fikirlər də diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən əsər ilk dəfə "Ben neyim?" adı altında hissə-hissə "Cümhuriyyət" qəzetində çap olunmuş, müəllifin ölümündən sonra, 1939-cu ildə nəşr edilmişdir. Məqalədə Əhməd bəy Ağaoğlunun etik-fəlsəfi görüşləri, daxili aləmi ilə heç cür qəbul edilə bilmədiyi zahiri mühtilə bənzərlik mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Adı çəkilən əsərdə sosial psixologiya və sosial tələblərlə bağlı olduqca maraqlı müşahidələr diqqəti cəlb edir.

O, yazırdı: "Möhtac bir insanın ehtiyaclarını dəf etmək, onun vəziyyətinin düzəlməsinə çalışmaq ən ibtidai borcudur və bu borcu da ödəməyənlər özlərini necə insan adlandırır bilirlər?" demişdim. Bu sözlərdən sonra çox alqışlanmışdım və məmnun-məmnun evimə gedirdim. Yolda birisi mənə yaxınlaşdı, əlimə bir kağız parçası dürtərək dərhal da uzaqlaşdı. Kağızı oxudum, içimə lənətlər yağdırdım. Kağıza bu sözlər yazılmışdı: "Möhtərəm bəy! Çox yaxşı söylədiniz. Bundan daha bələğətli (düzgün) danışmaq mümkün deyildi. Allah sizdən razı olsun, lakin niyə başqalarına tövsiyə etdiklərinizi özünü yerinə yetirmirsiniz? Hələ bu bir yana qalsın, lap əksinə olan işlər görürsünüz. İki gün bundan əvvəl zavalı bir qadının

oğlunun yerinə öz oğlunuza məktəbin pansionatına müftə qəbul etdirdiniz". İttiham doğrudu, necə sarsıldım, anlatmaqda çətinlik çəkirəm..." Əhməd bəy burada insanın şəxsi mənafeyi ilə vicdanlı insan kimi sosial öhdəlikləri arasında bir ziddiyyətə, bu ziddiyyətdə çox zaman şəxsi maraq və mənafeyin, insan eqoizminin üstünlük qazanması məsələsinə diqqət yetirirdi. Tabii ki, burada mütəfəkkir, sosial davranış probleminə toxunaraq insani və ədalətli qərarların qəbul edilməsi, müvafiq olaraq ədalətli əməli işlərin görülməsi məsələsinə diqqət yönəldirdi... Əhməd bəy bu istiqamətdə fikirlərinin şərhini davam etdirərək yazırdı ki, "mən içimdə çox səmimi və qızgın milliyətpərvərim. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, onun izzəti-nəfsini, şərəfini, haqqını, hüriyyətini müdafiə üçün özümü təhlükəyə atmaq fikrini sevinclə qəbul edirəm. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayana bilmirəm. İstəyirəm ki, varımı-yoxumu ona verim. Lakin bu məlun çölmə yoxdurmu? Mənə meydan vermir, daim qabağımı kəsir, əngəl törədir" (Ağaoğlu, 2007: 52-53)... Əhməd bəy daxili aləmi ilə zahirə aləm arasında təzadı, ziddiyyətli dialoqu davam etdirərək yazırdı ki, "... döyülən qurtarmırsan, acı doydurmursan, xəstəyə baxmırsan, məzlumu himayə etmirsən, xülasə, əlini ağdan-qaraya vurmursan, sonra da milliyətpərvərlik iddiasına düşürsən, elə deyilmi?" (Ağaoğlu, 2007: 53)

Əhməd bəy Ağaoğlunun bədii fəlsəfi əsərlərində Şərq və Qərb cəmiyyətlərinin müqayisəsi də xüsusi maraq doğurur. O, müqayisələr apararaq yazırdı ki, Qərb cəmiyyətləri Şərq cəmiyyətlərindən qüvvəlidir, bunun səbəbini isə o, Qərb cəmiyyətlərində ictimai marağa şəxsi marağdan daha çox üstünlük verilməsində görürdü və yazırdı ki, Qərb cəmiyyətinin Şərq cəmiyyətinə qüvvətli olduğu aydındır. İndi bunları bir də altruizm baxımından yan-yanə gətirin. Qərbdə altruizm elə hallar almışdır ki, bu Şərqi təsəvvürlərə belə gəlməz. Şərqdə bəzən bir şəxs milyonlar içində yaşadığı halda, Afrikanın çöllərində qalbmış kimi təkbaşına buraxılır. Xəstələri, acıları, evsizləri düşünməyi, vecinə almır. Hələ yoxsul və işsiz yaşlıların qayğısına qalmaq, əlillərin fikrini çəkmək kimsənin ağına belə gəlmir. Qərbdə isə belə deyil. Hər kəsin haqqında düşünülür və nəticədə unudulan bir kimsə qalmır. Qərb cəmiyyəti bütün bunları vətəndaşlarını incidən və təhqir edən mərhəmət şəklində deyil, onların qarşısında bir borc və vəzifə kimi yerinə yetirir" (Ağaoğlu, 2007: 54-61).

O, Şərqdəki eqoizmin aşağıdakı səbəblərini göstərir:

- *ailə və ailədə qadının vəziyyəti;*

- *məktəb və ədəbiyyatın təsiri;*

- *çox uzun sürən anarxist istibdadın təsiri.*

- *əfkəri-ümumiyyətinin yoxluğu* (Ağaoğlu, 2007: 54-61).

O daha bir maraqlı məqamə əfkəri-ümumiyyətinin, yəni ictimai fikrin canlanmasını cəmiyyətdə sosial rifahın yüksəlməsində vacib məqamlardan biri hesab edərək ingilis cəmiyyətində ictimai fikrin canlanmasının səbəblərini araşdırır. Əsas səbəblərdən biri kimi, bu cəmiyyətdəki sərbəstliyi göstərir və bunun heç də yeganə səbəb olmadığını bildirərək bir məqamı vurğulayır ki, "sərbəstlikdən istifadə edərək ingilis ruhlarını və qəlblərini tərbiyə edən mühərrir, şair, mütəfəkkir və moralistlərin çox böyük rolu olmuşdur. Yalnız Şekspirin ingilis xarakterinin

yetməsi üzərində nə qədər təsiri olmuşdur! Bu, elə nümunədir ki, mənim anti-sosial çölmədə (zahiri aləmində, dünyamda) mübarizədə bizə yol göstərə bilər" (Ağaoğlu, 2007: 77).

Əhməd bəy Ağaoğlunun hökmranlıq duyğusu ilə bağlı fikirləri də diqqətə cəlb edir. O yazırdı ki, eqoizmin məndə basılmış olduğu bariz və qüvvətli xüsusiyyətlərdən biri də hökmranlıq duyğusudur. Mənim içim hökmranlığa məftundur. İnsan ondan duyduğu zövqü heç bir şeydən almır. İnsanları öz önündə başı aşağı, belə bükük, müti və itaətkar görürkən o, az qalır özündən gətsin. Sevdiyindən göyün yeddinci qatına qalxır. Bu halı onda doğuran yenə də həmin davamlı keçmişdir. İstibdadın əsrlər boyu qalmasıdır. Daim əyənlər və əyilənlər olmuşdur və bu hal ruhi bir funksiya halını almışdır. Zəiflər güclüləri gördükdə öz-özlərinə əyilir, güclülər isə zəiflərə rast gəldikdə hökmlərini göstərirlər. Lakin necə də qribədir o, özündən kiçiklərin, zəiflərin ona qarşı aldığı zəlif vəziyyətdən nə qədər xoşlanırsa, özündən böyüklərin və qüvvətliyələrin önündə alçalarkən də o nisbətə ələm və izzitə bəyindir. Bu iki tam bir-birinə zidd olan hissələri yan-yanə daşıyır və heç zəif və gücsüzü əzmədən keçə bilməz. Bunun müqabilində heç bir güclünün önündə yığılmadan da keçə bilməz (Ağaoğlu, 2007: 70).

Əhməd bəy Ağaoğlu insan cəmiyyətinin idarə və təşkil edilməsinin vacibliyi qənaətinə gələrək xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, haqqıqatə bəşər həyatı hökmsüz olmamışdır və hökmranlıq müəyyən dərəcəyə qədər bu həyatın əsas şərtidir. Lakin sərbədi keçməmək və fərdlərin şəxsiyyətini, haqlarını, heysiyyət və şərəflərini tapdana biləcək bir şəkil almamaq şərti idi! Hər bir kütlə bu sərbədi özünə görə təyin etmişdir və bunun üçün də müəyyən inamlar, qanunlar tərtib olunmuşdur. İndi isə dönüb düşür, bu nizam və qanunların tətbiqi məsələsi gəlir. Bunu təmin edə bilən mühit üçün ümumiyyətlə problem yoxdur.

Lakin mühit dediyimiz şey mücərrəd məhfumdur. Onun ismi var, cismi yoxdur. Mühitin yerinə onu təşkil edən fərdlər hərəkət edirlər. Buna görə də nizamları, qanunları tətbiq etdirmək, hökmranlığa özbaşnalığa meydan verməmək vəzifələri də fərdlərin üzərinə düşür. Fərdlərin həmin vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmələri üçün onların özlərində altruizm hissəsinin çox inkişaf etməsi lazımdır (Ağaoğlu, 2007: 71).

Daha sonra Əhməd bəy fərdlərdə ictimai mənafeyin şəxsi mənafeyə üstün ola bilməsinin güclü iradə tələb etdiyini qeyd edərək yazırdı: "...yalnız anlamaq və bilmək kifayət etməz, bir də hökm verib icra etmək lazımdır. Özümü yoxladım və gördüm ki, məndəki xəstəliklərin xəstəliyi və bələlərin bələsi məhz iradə zəifliyidir. Bütün mövcudiyətimlə hiss edirəm ki, zəifliyə çarə tapdığım dəqiqədən bütün xəstəliklərimi kənara atmağa və çölmədən bir kölə kimi istifadə etməyə qadir olacağam" (Ağaoğlu, 2007: 74).

Ə.Ağaoğlu hesab edirdi ki, burada söhbət başqasını sevmək, başqasını düşünməkdən gedir. Lakin sərəri bir istibadın əsrlərcə davam etdiyi yerlərdə belə fəzilətlərin meydana çıxma imkanı mahiyyət etibarilə əslində yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu kimi mühitlər get-gədə uçuruma doğru yuvarlanmaqdadır.

Yaşamaq üçün hökmranlığa və özbaşına hakimiyyətə son qoymağa qərar verənlər bir-birilərini qorumaq, bir-birilərini haqq və şərəflərinin zəmini olmaq fəzilətinə mütləq və mütləq gözləməlidirlər. Yoxsa keçmiş vaxtlardan bəri inkişaf edib gələn hökmranlığın ənənəsi hər şeyi dağıntıya gətirib çıxarar, hər şey və hümməti heçə endirə bilər (Ağaoğlu, 2007: 72).

"Könülsüz olmaz" bəddi-fəlsəfi əsərində diqqəti cəlb edən əsas məqam türklərin zülm və istibdadın qurtuluşunun yeganə yolu kimi könnüllü şəkildə birləşərək bir-birinə yardım göstərməsi məsələsi xüsusi olaraq qeyd olunur. Mütəfəkir yaşadığı dövrdə nöinki müxtəlif sosial qruplar arasında, hətta sosial qrupların öz daxilində belə parçalanmaların, ziddiyyətlərin mövcudluğuna diqqəti yönəldir. Bu məqamı əsərdə səslənən aşağıdakı sözlər təsdiq edir. "Bir gün bu qocadan soruşdum:

- Əmican, nə üçün köndlilər əlbir olub iş görmürlər? Məsələn, müştərək bir anbar düzəldib, bolluq vaxtı bu anbara ərzaq toplamırlar? Sonra qıtlıq vaxtı işlətmirlər? Keçmiş zamanlarda, məsələn, "hov", "imacilik" vardı. Gözəl adətdi. Həmi bir-birinin yardımına qoşardı. Nə üçün indi belə etmirlər? Mən özüm bunlara bir çox şeylər təklif elədim. Faydalı olacağı aydındı. Nə üçün əməl etmədilər? Nə üçün inanmadılar?

Köndli üzümə baxaraq əlini ürəyinin üstün qoydu:

- Çünki adamlarda könlü qalmayıb. Könülsüz iş olmaz, əfəndim" (Ağaoğlu, 2007: 96-97).

Əhməd bəy Ağaoğlu "İran və inqilabı" əsərinin ümumi qeydlər adlı hissəsində yeni dövrü xarakterizə edərək türk-müsəlman dünyası ilə qərb dünyası arasında mövcud vəziyyəti və cəmiyyətdəki inkişaf təmayüllərini müqayisəli şəkildə təhlil edir. Bu xüsusiyyətləri Əhməd bəyin əsərində ifadə etdiyi fikirlərə diqqət çatdırmaq daha məqsədəuyğun olardı. O, yazırdı ki, "araşdırdığımız dövr dünya tarixinin ən canlı və diqqətəlayiq bir zamanıdır. Amerika kəşf olunmuş, insanlar önündə quruda və dənizdə o zamana qədər məlum olmayan geniş bir irəliləmə və gediş meydanları açılmışdır.

Həmin bu dövrdə Qərbdə Renessans baharı bütün çiçəklərini və meyvələrini vermişdir. İnsanlarda qoribə bir yaşamaq eşqi və zövqü doğmuşdur. Hər kəs irəliləməyə doğru yürüyür, gedir, çalışır, vuruşur. Fikir və zövq əski soyuq buz qabıqlarını yırtmış, parçalamış və qaynayan bir sicaqlıqla hər tərəfə doğru fısqırır.....Qərbdə başqa zehniyyətlə silahlanmış, bambaşqa bir tərzə daşıyan yeni bir insan züھر etmiş və yeni bir yol və iz üzərində yürüməyə başlamışdır. Millətlərin etnoqrafik hüddüdlərini ayırmış, etnik mənlilikləri də üzə çıxmağa başlamışdır. Onların ədəbiyyatları canlanır, lisanları (milli dilləri) qurulur və mədəni varlıqlarının xətlərini cizməqdadırlar. Eyni zamanda yeni üsullardan yeni can almış olan bu millətlər dünya meydanında müsəbiqəyə girişirlər. Bunlar yeni ixtiraların və yeni kəşflərin onlara verdikləri vasitələri işlədərkə quru və dəniz yolları ilə uzaq ölkələrə, məmləkətlərə gedib çıxmağa başlayırlar və bu məmləkətləri əldə etmək üçün bir-biriləri ilə rəqəbətə girişirlər. ... Şərq ilə Qərb arasında müvəzinatsızlıq o gündən başlayır...Şərqin Qərbə nisbətən bu zəifliyini bu qəflət təyin edir. XVI əsrə qədər üstünlük Şərqdə

olduğu halda, bu əsrin axırlarında tərəzinin o biri gözü mütəmadiyyəni ağır gəlməyə başlayır. ...Araşdırdığımız dövrdə Şərqin ən mühüm parçası türklərin əlindədir.. Fəqət nə çərə ki, türk əlləri yıpranmış, əskimiş olan tərzlərini saxlamaqla bərabər durmsızın bir-biriləri ilə savaşırlar, bir-birini zəif salırlar. O, qədər qafıl idilər ki, lap bərabərliklərin ucuna qədər soxulan və fürsətə gözləyən, ilk fürsətdə son zərbbəni edirməyə hazırlanan düşmənləri belə görməz olmuşdular." Daha sonra fikrini davam etdirərək Əhməd bəy Ağaoğlu yazırdı ki, "Şərqin bütün tarixi isbat edir ki, türk türklərinə milli şüur olsaydı, bütün bu cəryanlar türkcə olacaqdı və bu surətlə Türki irqi milliləşərək bütün Şərqdə hakim olacaqdı" (Ağaoğlu, 2007: 122-125).

Daha sonra O, İranda təşəkkül tapmış dövlətlərin əsas xüsusiyyətlərini kimi aşağıdakı məqamları qeyd etmişdir:

- Dövlətin milliləşdirilməsi;
- Dövlətin qəbilə konfederasiyası şəklində qalması;
- Dövlətin məhkum ünsürlərinin mənəvi və pozucu müdaxilələrinə məruz qalması.

Əhməd bəy Ağaoğlu "İran inqilabı" əsərində də maraqlı fikirlər səsləndirmişdir. Bu fikirlər arasında inqilabın səbəbləri ilə bağlı fikirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, inqilabın baş verməsi səbəblərini iki qrupa bölmür: maddi və mənəvi. İnqilabın maddi səbəbləri içərisində aşağıdakılar xüsusi qeyd olunur: "1. İdarə uyğunsuzluq; 2. Sui-istifadə; 3. Cəbr və zülm; 3. Yoxsulluq və ehtiyac; 4. ənəbi hökmranlıq.

Mənəvi səbəblər qismində isə aşağıdakılar qeyd olunur:

1. İrənlilərin xariclə münasibətlərinin artması və bu səhədə onların hər dərəcədə avropalılışmaları; 2. Fikri təsirlər; 3. Rusiyada və xüsusilə də İran yaxınlığında Qafqaz və Azərbaycanı oyanma hərəkətləri" (Ağaoğlu, 2007: 127).

Əhməd bəy Ağaoğlunun **"Sərbəst insanlar ölkəsində"** əsəri də məzmunu, ehtiva etdiyi fikirlərin ideya mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Ə.Ağaoğlu Monteskyenin "Qanunların ruhu" adlı əsərində qeyd olunan hakimiyyət formalarından bəhs edərək onları xarakterizə edir, fikirlərini ümumiləşdirərək əsərin yazılması səbəbini izah edir. Mütəfəkkir yazır: "İstibdad şəxsi hakimiyyətə, məşrutiyətə şərfə, respublika isə ləyaqətə dayanır. Bu bölgü hələ də mənə və əhəmiyyətini itirməyə. Şəxsi hakimiyyət zamanı xalq tək şəxsin şiltəqə havasına tabe olduğundan milyonlarca insanın bu şiltəqləq və həvəsə itaət etməsi üçün yeganə çərə xalqı qorxutmaq və xof içində saxlamaqdır. Bax, buna görə də, istibdad tərbiiyə və təlimdən başlayaraq idarə üsullarınadək hər şeydə qorxu aşılamağa söykənir. Konstitusiyalı monarxiya zamanı hakimiyyət hökmdarlar imtiyazlı bir sinfin əlindədir. Bu ortağ hakimiyyətin yaşayışa bilməsi üçün böllidir ki, hər iki tərəf bir-birinə sədaqət göstərməli və bağlı olmalıdır. Yəni şərf şort sayılır. Respublikaya gəlincə, orada hakimiyyət bütövlüklə xalqın əlindədir və xalqa əddir: əhalidən hər kəsin idarəçiliyə qatılmaq haqqı vardır. Aydındır ki, milyonlarca insanın qatıldığı idarəçiliyin öz varlığını sürdürməsi və bəyənilməsi üçün bu insanlar yüksək vəzifə və məsuliyyət duyğularına, üstün əxlaqi dəyərlərə yiyələnəməlidirlər, yəni respublika zamanı vətəndaşların ləyaqətli olmaları şərtidir.

Bu ləyaqət nədən ibarətdir? Özünü necə göstərir? Oxucuların diqqətinə yetirdiyim bu əsəri bax, həmin suallara cavab verməkdən ötrü yazmışam" (Ağaoğlu, 2001: 10).

Əsərdə Avropa utopistləri Tomas və Tomazo Kampanellanın utopist romanlarının təsiri hiss olunur. Bu əsəri Ə.Ağaoğlu 1930-cu ildə Ankarada təmamlaşmışdır. Kitab həmin ildə də nəşr olunmuşdur.

Əsərdə sərbəst insanlar ölkəsinin qanununun maddələri xüsusi olaraq diqqət cəlb edir:

1. Azadlıq doğruluğa və cəsarətə arxalanır.
2. Sərbəst insanlar ölkəsində yalan qəti qadağandır. Bu illətə tutulanlar ölkədən xaric edirlər.
3. İkiüzlülük və yaltaqlıq ən ağır cinayətdir. Bu cinayəti işləyən camaat tərəfindən daşa tutulur.
4. Xəbərcilik edənlər sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı ola bilməzlər.
5. Qorxaqlıqla sərbəst ölkə vətəndaşlığı bir yerə sığa bilməz.
6. Başqasına sözlə və işlə təcavüz edən şəxs ölkədən qovulur.
7. Hiylə və fəsad vətəndaşlıq sifətinin itirilməsi sayılaraq cəzalandırılır.
8. Haqqı müdafiə etmək vəzifədir. Vəzifəsini ifa etməyən kəs ölkədən çıxarılır.
9. İşləmək vəzifədir. İşləmədən yaşamaq istəyən kəs ölkə üçün muzdsuz işləməyə məcbur edilir.
10. Həmrəylik vəzifədir. Bu vəzifəni icra etməyənlər ölkə vətəndaşlığını qeyb edirlər.
11. Ölkənin işlərini görməyə yalnız təcrübə və ixtisas sahiblərinin ixtiyarı vardır.
12. Hər vətəndaş ölkə məmurlarına nəzarət etməyə borcludur.
13. Hər məmur və hər adam gördüyü işlər və əlindəki sərvət haqqında hər an camaata hesab verməyə borcludur. Bu hesabdən boyun qaçıranlar ağır cəzaya məhkum olurlar və onlar vətəndaşlıq adından məhrum edirlər.
14. Yuxarıdakı müddəaları əzbərləmək və onlara əməl etmək hər bir vətəndaşın borcudur (Ağaoğlu, 2007: 190).

Bu müddəalarda Əhməd bəy Ağaoğlu yanaşmasında utopik bir üsulla ideal və azad cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri qeyd olunur. Əsas ağırlıq yenə də psixoloji və davranış amilləri üzərinə düşür. Sərbəst cəmiyyətdə yalan, yaltaqlıq, hiylə, fəsad, digər insanların sözlə belə rahatsız edilməsi və s. cinayət hesab edilir. Cəzalar isə azad insanlar ölkəsindən qovulmaq, icbari əmək fəaliyyətinə cəlb olunma və s. şəkildə verilir. Bütün bunlar Ə.Ağaoğlunu utopizmlə sosial davranış və sosial psixoloji yanaşmalarının sintezi əsasında mühakimələr irəli sürən mütəfəkkir kimi təqdim etməyə imkan verir.

Noticia

Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan, türk-islam dünyasının mədəni, ictimai fikir tarixində mühüm yer tutan mütəfəkkirlərimizdəndir.

Ə.Ağaoğlunun ictimai-iqtisadi fikirlərini utopizmlə sosial davranış, sosial psixoloji yanaşmalarının sintezi əsasında formalaşan fikirlər kimi təqdim etmək olar. Maarifçi mütəfəkkir Şərq və Qərbi dünyasını müqayisə edərək müsəlman Şərqi, Türki dünyasının və Azərbaycan cəmiyyətinin öz inkişafındakı ləngimələrinin səbəbləri üzərində düşünmüş, problemin həlli yollarını ictimai mənfəyin şəxsi mənfədən üstün sayılmasında, ictimai fikrin formalaşaraq ictimai rifahın bütün cəmiyyət üzvləri tərəfindən üstün hesab edilməsində görmüşdür. Əhməd bəy insanlar arasındakı sosial-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində psixoloji amillərə mühüm yer vermişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu, Ə. (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb".
// http://www.anl.az/el/a/aeb_se.pdf
2. Ağaoğlu, Ə. (1869-1939). <http://tarixinstitute.az/personalities/view/95>
3. Ağaoğlu, Ə. (2001). Sərbəst insanlar ölkəsində, ilk nəşr: (1930) İstanbul. Bakı: Tutu nəşriyyatı.
// https://history.az/browse.php?sec_id=8&sort=0&pn=22
4. Akalın, G. (2004). Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı: AzAtaM. // https://history.az/browse.php?sec_id=8&sort=0&pn=23

Акиф Мусаев (Азербайджан)
Сейфаддин Самандаров (Азербайджан)
Зенфира Гулиева (Азербайджан)

Общественно-экономические взгляды Ахмед бек Агаоглу в его эстетико-философских трудах

Резюме

Ахмед бек Агаоглу является одним из азербайджанских мыслителей, занимающих важное место в истории культурной, общественной мысли Азербайджана, тюрко-исламского мира в конце XIX и первой половине XX века. Ахмед бек Агаоглу на основе глубокого анализа общественно-экономических проблем в синтезе с нравственно-психологическими мотивами выдвинул очень ценные идеи в связи с исследованием путей прогресса азербайджанского общества, всего тюркского мира и мусульманского Востока. Взгляды мыслителя в то же время могут расцениваться как важный вклад в историю азербайджанской мысли и просвещение. Данная реальность обуславливает необходимость исследования общественно-экономических взглядов Ахмед бек Агаоглу.

Ключевые слова: социальная психология, социальное поведение, общественная мысль, экономическая мысль, философ-мыслитель.

Akif Musayev (Azerbaijan)
Seyfaddin Samandarov (Azerbaijan)
Zenfira Guliyeva (Azerbaijan)

Socio-economic Views of Ahmed bey Aghaoglu in the Artistic and Philosophical Works

Abstract

Ahmed Bey Aghaoglu is one of our outstanding thinkers who played an important role in the history of the development of cultural and social thought of Azerbaijan and Turkic-Islamic world in the late of the 19th and the first half of the 20th century. Ahmed Bey Aghaoglu has expressed very valuable thoughts related to the research of the ways of progress of the Azerbaijani Society, completely the Turkish World and Muslim East by analyzing the social-economic problems with the spiritual-psychological motives deeply. The thinker's views can be appreciated as important contributions to the history of Azerbaijani thought and enlightenment in the same time. Such a reality reveals the necessity of researching of social-economic thoughts of Ahmed Bey Aghaoglu.

Keywords: *social psychology, social behaviour, social thought, economic thought, philosopher-thinker.*
